

Fragmentum historiae Johannis.

En historiografisk studie.

I.

I juni månad 1563 dirigerade Erik XIV den svenska riksdagen att uttala sitt fördömande av brodern hertig Johans självrådiga politik, manifesterad i dennes överenskommelse med den polske konungen Sigismund-August och besegrad genom giftermålet med Katarina Jagellonica. Konflikten mellan bröderna närmade sig därmed sin kulmen. Från samma juni månad ha vi ett brev bevarat från hertigen¹. Det är riktat till en förtrogen tjänare, och hertigen försvarar sig däri mot sin broders grundlösa beskyllningar, vilka ej blott framlagts för den församlade riksdagen utan även via tryckpressarna spritts i en »famosum libellum». Hertigen önskade, att denna skrift bemöttes, att konungens »tyrannisch vnnt vnristlich vornemen» framställdes som kontrast till hertigens egen »vnshult».

I starkt antitetisk tillspetsning gav hertig Johan häri den syn på sitt förhållande till brodern och motsättningen till honom, som han med det tryckta ordets hjälp ville ge spridning åt. Strängt taget ha vi redan här grundtemat i all hans kommande målmedvetna publicistiska verksamhet mot brodern. Det mest kända alstret härav torde väl vara den omfångsrika skrift, i vilken de nya makthavarna lämnade en redogörelse för orsakerna till sitt handlingsätt, då de 1568 berövade Erik rike och krona².

¹ Bidrag till Finlands historia (utg. R. Hausen) IV s. 156.

² Daterad den 25 jan. 1569, SRA II s. 317 ff.

Allt var i denna skrift väl tillrättalagt för att tjäna den nya regimens intressen. Johan skapade däri en bild efter sitt sinne av de förgångna åren. Men denna var ingalunda färdig med skriften från 1569. Den nye konungen ansåg själv, att den behövde kompletteras, och först så småningom fick den en mera slutgiltig utformning¹. Den blev allmänt vedertagen. Johan vann vad han åsyftade att vinna.

Det är numera ett allmänt erkänt faktum, att den äldre historiska uppfattningen om Erik XIV:s regering och dennas dramatiska epilog är av mycket tendensiös karaktär och ytterst inspirerats av Johan III. Jämsides med att detta klarlagts, har en ny, väsentligt förändrad bild av tidsepoken och dess handlande personer vuxit fram, grundad på ett rikare, kritiskt sovrat och därmed objektivare källmaterial.

Om de äldre skildringarna med skriften från 1569 som utgångspunkt måste skjutas åt sidan, när det gäller att få objektiv kunskap om perioden ifråga, ha de emellertid ingalunda blivit värdelösa. Värdet ligger blott i det väsentliga på ett annat plan än tidigare: det historiografiska. De belysa spörsmålet, hur den segrande parten ville ha den besegrade bedömd, hur dennas synpunkter slogo igenom och blevo allmänt accepterade.

Det säger sig emellertid självt, att dessa skrifter ingalunda äro ensartade. Kompositionen kan vara olikartad, tendensen mer eller mindre framträdande. Först en ingående detaljgranskning av varje särskild skrift kan här klarlägga deras karaktär. Men lika litet som skrifternas värde är av enbart historiografisk natur, lika litet har en sådan granskning enbart historiografiskt intresse. Den innebär på samma gång en källkritisk undersökning av det material, som kommit till användning vid författandet. På den vägen kunna vi nå fram till en stomme av exakta uppgifter, kring vilka skildringen

¹ Jfr. notisen hos Klemming (Ur en antecknares samlingar s. 58) om att ena redaktionen av anklagelseskraften utlovade en historia om Eriks onda regemente. Jfr. också den nedan s. 52 not 2 anförda skildringen från 1571, tryckt i översättning och sammandrag i Fryxells Handl. rör. Sveriges historia III s. 33 ff.

byggt upp. Många av dessa uppgifter äro av vikt för oss, då de komplettera det övriga ur många synpunkter bristfälliga källmaterial, som står oss till buds för en rekonstruktion av händelseförloppet under det berörda skedet.

Den följande framställningen avser att ut ifrån vad här anförts ta upp till granskning en av de utförligaste och ur källsynpunkt värdefullaste av dessa skildringar: det s. k. Fragmentum historiae Johannis.

II.

Skriften ifråga har ingalunda varit okänd för forskningen. Redan Loccenius har känt till den¹, och den trycktes 1731 av dåvarande Greifswald-professorn Christian Nettelblatt i fjärde delen av den bekanta samling av skrifter och urkunder till Sveriges historia, som han utgav under den gemensamma titeln »Schwedische Bibliothec», ett verk, som är ytterst typiskt för det vetenskapliga intresse, som så många av 1700-talets lärda män lade i dagen. Enligt förordet hade skriften ifråga ursprungligen ingått i en kasserad edition av första delen i samma samlingsverk. Den framlades nu i korrektare form försedd med anmärkningar tillsammans med en rad skrifter till Erik XIV:s och Johan III:s historia². Någon uppgift om författaren till skriften har Nettelblatt icke. Han endast anger biskopen Benzelius som ägare till originalmanuskriptet. Som tidigare observerats, har ett annat manuskript uppgiften, att det författats av Elaus Terserus³. Namnet Fragmentum ger en upplysning om att skriften icke är fullständig⁴. Den

¹ Se nedan not 4.

² Bl. a. två handlingar ang. Sturemorden och den ovan omnämnda anklagelseakten från 1569.

³ Annerstedt: Grundläggningen av det svenska väldet i Livland etc. s. IV. Manuskriptet har signum Nordinska Samlingen nr 831, och anteckningen om förf. är av C. G. Nordins egen hand. Jfr. noten om handskrifterna nedan.

⁴ Fyra handskrifter ha varit tillgängliga vid utarbetandet av denna uppsats. Ingen av dessa kan ha legat till grund för Nettelblatts tryck, som för övrigt lämnar åtskilligt övrigt att önska. Ingendera har heller namnet Fragmentum, som Nettelblatt använder, och det kan ju tydligen icke vara ursprungligt och härröra från skriftens förf. Enligt vad redan Warmholtz

börjar med att skildra vad som inträffade under 1550-talets sista år och slutar abruptt mitt i en framställning av de dramatiska händelserna sommaren 1563, då konflikten mellan konung Erik och hertig Johan raskt närmade sig sin kulmen. Att skildringen varit avsedd att föras längre fram, framgår dock klart av dess egna ordalag. Dessa peka fram mot i varje fall år 1568¹. Någon fortsättning har det emellertid ej blivit av². Vi ha att hålla oss till verket sådant det föreligger. Trots sitt ofullbordade skick erbjuder det mycket av intresse.

anför (se hans Bibliotheca etc. n:r 3222) har termen använts av Loccenius, alltså långt före Nettelbladt.

De fyra handskr. äro följande:

I. »Historiae Johannis III Svec. Goth. Vand. Reg.». Signum Historia 155, Linköpings stiftsbibliotek. Före rubriken tillagt med annat bläck och av annan hand »Elavi Terseri secretarii Regii et hinc Praepositi Leksandensis». Samma hand har på försättsbladet antecknat »Erics Benzeli anno 1710».

II. Utan rubrik. Omfattar sidd. 237—314 i Palmskiöldska samlingen n:r 29 »Acta ad Hist. R. Johannis III. Pars I:ma», UUB.

III. Utan rubrik. Nordinska saml. n:r 831, UUB. På första sidan läses följande anteckning: »Lärer vara Elai Terseri». Jfr. ovan föregående not. Denna handskr. har för övrigt en kort fortsättning av framställningen, utöver vad som möter i trycket och övriga här anförda handskrifter.

IV. »Elavi Terseri Historiae Johannis Tertii Svec. Goth. Vand. Regis». Signum D 571, KB. Nederst på sista sidan av framställningen läses följande anteckning: »Thenne föregående Historia är afskrifven efter thet exemplar, som Bibliothecarien Mag. Er. Benzelius låtit taga (sielf igenomläsit och här och ther gjordt observationer med) af auctoris Original, hwilket finns hos Prof. Jöns Hök. Jac Troilius . . . Af Sahl. Probstens egenhändige Copia är thetta afskrifvit. Sam Th Schultze». Namnteckning Sam Schultze på omslaget.

De noter, som finnas i Nettelbladts tryck, härstamma från utgivaren själf och kunna helt lämnas ur räkningen. De flesta av dem äro hänvisningar till Tegels bekanta framställning av Erik XIV:s historia.

¹ Se följande passus i skildringen av händelserna 1563: »Erat quidem ille dies (S. Michaels dag) ei (kon. Erik) fatalis, qui non in eum sed in quintum post annum incidebat, ut ex sequentibus satis patebil». Fragmentum s. 211.

² Då A. A. von Stiernman år 1745 utgav Aegidius Girs skildring av Johan III:s historia, upptog han i sitt företal bland andra arbeten behandlande samma tid även Fragmentum med Terserus som förf. Men av denne

III.

Skildringen i Fragmentum är uppdelad på två »böcker» med gränsen vid Gustav Vasas död. I båda är förhållandet mellan bröderna det centrala, kring vilket händelserna gruppera sig, i den förra »boken» med tyngdpunkten på de engelska underhandlingarna, i den senare på den baltiska frågan. Det är alltså det utrikespolitiska perspektivet, som dominerar.

Redan det inledande partiet ställer de båda bröderna mot varandra: Erik hätsk och ständigt färdig att trakassera brodern, Johan undvikande och lönande ont med gott. Ett verkningsfullt exempel härpå anföres. Då den gamle konungen, som till slut fått nog av den äldre sonen, beslöt att utesluta denne från arvsrätt till kronan — skälen härför angivas utförligt — var det Johan, som ingrep och förmådde honom att avstå därifrån.

Så föras de engelska underhandlingarna in. Framställningen därav är mycket utförlig och ger de väsentliga dragen i den bild, som skulle bli den vedertagna långt fram i tiden. Den negativa och starkt fördömande grundinställningen möter visserligen redan i anklagelseskriterierna från 1568—69 och Sven Elofssons Paralipomena¹. Men Fragmentum ger väsentligt mer. Vi ha där den första på dokument grundade framställningen av frågan. Dokumenten refereras utförligt. Gå vi in på enskildheter i skildringen, kunna vi först och främst konstatera, att de av projektet direkt intresserade personerna mer eller mindre haft klart för sig, att detta var dömt att misslyckas. För Fragmentums författare är det heller ingen tvekan om, att denna uppfattning är riktig. En karakteristik av Elisabeths hållning ger honom anledning att

anförde han även ett annat verk, en Historia Johannis III. Warmholtz observerade notisen och upptog även detta sista arbete i sin bibliografi under n:r 3222, men ställde sig undrande ifråga om dess existens och ifrågasatte, om det egentligen inte var Fragmentum, som åsyftades. Någon senare upplysning om detta arbete tycks ej finnas, och Warmholtz tveksamhet är mycket befogad. Jfr. s. 29 not 4 rubriken på handskr. I och IV.

¹ Jfr. Ingvar Andersson: Erik XIV:s engelska underhandlingar s. 2 ff.

förklara, att det inte var svårt att gissa, vad som kunde väntas. Det skarpaste ogillandet kom givetvis från Gustav Vasa, och uppfattningen att konungen *konsekvent* utdömt Eriks planer, möter här fullt utbildad. Men ej ens Erik själv var enligt Fragmentum övertygad om att kunna föra underhandlingarna med Elisabeth till något resultat. Tvärtom stod motsatsen tämligen klar för honom, och när han förmådde brodern att bege sig till England som sin representant, var det i den bestämda avsikten att efter ett misslyckande få en förevändning att anklaga honom för trolöshet och vända den allmänna opinionen emot honom, om man nu inte kunde hoppas på, att hertigen skulle duka under på vägen. Med denna utgångspunkt komma Eriks fortsatta strävanden att hålla förhandlingarna uppe i en egendomlig dager. Hurudan var då hertig Johans inställning? Ehuru ej heller han trodde på något positivt resultat, åtog han sig uppdraget att resa till England och arbetade lojalt på att främja broderns intressen där, allt i avsikt att vinna dennes tacksamhet. Han misslyckades självfallet i England. Och Erik visade honom ingalunda någon tacksamhet för hans tjänstvillighet.

Det felaktiga och tillrättalagda i den här refererade framställningen ligger i öppen dag. Tydligast och klarast är detta ifråga om Eriks inställning. Gustav Vasas konsekventa avoghet mot planerna stämmer ju också illa överens med verkliga förhållandet, och vad hertig Johan beträffar, har han ingalunda spelat den passiva roll, som Fragmentum tillmäter honom. Att initiativet till den engelska resan snarare kom från honom liksom att han samarbetade med Erik för att få faderns medgivande till Eriks egen överresa, har en senare forskning klart ådagalagt. I full överensstämmelse med sina intentioner låter emellertid Fragmentum detta medgivande framtingas av Erik själv, något som blir än betydelsefullare, då Eriks avresa kopplas samman med Gustav Vasas död och blir en bidragande orsak till denna. Utan att ta hänsyn till faderns önskningsar och hans sjukdom fullföljde hertigen sina planer, sedan riksdagen gått med på saken.

Han lämnade Stockholm, dit dock faderns död snart nog återkallade honom. Fragmentum betonar starkt det klandervärda i detta uppträdande, och hertig Johan blir än en gång föredömet. Hjälpande och stödjande stod denne hela tiden vid den gamle konungens sida.

Så mynnar den första delen av Fragmentum ut i de engelska planernas epilog. Erik uppgav dem, och det hela blir för Fragmentum ett exempel på hur det går, då föräldrarnas goda råd ringaktas, en moraliserande slutvinjett av en art, som möter på mer än ett håll i äldre historisk litteratur.

Det blir i fortsättningen den baltiska frågan, som dominerar framställningen i Fragmentum. Men gränsen kan dragas än snävare, och korrespondensen med Fragmentums förra del kommer därigenom än tydligare fram. De engelska underhandlingarna, det är historien om hur Eriks giftermålsplaner utformades men till slut helt misslyckades. Den baltiska politiken förde också den med sig ett giftermålsprojekt, denna gång med hertig Johan som huvudagerande på svensk sida. Fragmentum samlar sitt intresse kring att följa detta projekts utformning och dess realiserande för att sluta sin framställning mitt i den dramatiska konflikt mellan bröderna, som detta gav upphov till. Linjen i kompositionen ligger fullt klar. Erik sökte realisera sitt projekt. Johan hjälpte honom lojalt. Johan sökte förverkliga liknande planer. Erik hjälpte honom icke. Han stälpte. Fragmentums bestämda partitagande gör dess framställning strängt taget till en fortlöpande förklaring av och ett försvar för Johans polska politik.

De argument, som föras fram av Fragmentums författare, äro givetvis skiftande. Men det är honom angeläget att betona två ting. Först och främst understrykes det, att Johan inlett sina underhandlingar i Polen med Eriks samtycke, ja, rent av på hans uppmaning. Det är givet, att detta ställer Eriks senare handlingssätt i en egendomlig dager. Men minst lika viktig är en annan sak. Johans politiska linje med anknytning till Polen var för landet gagneligare

än den linje, Erik fullföljde. Erik gick bryskt fram i Livland och drog sig ej för att bruka våld. Hans politik måste ofelbart förr eller senare leda till krig. Johan sökte inför dessa utsikter på olika sätt efter en fredlig lösning. För honom stod anknytningen till Polen såsom mest förenlig med landets intressen. Faran från Ryssland lurade och kunde bli ödesdiger. Gång efter annan varierade Johan dessa argument. De kopplades ständigt samman med hans försök att mildra aggressiviteten i broderns uppträdande och få honom att föra en politik, som skulle underlätta genomförandet av det polska giftermålsprojektet och förmedla ett samgående mellan Sverige och Polen. Men Erik lät icke tala vid sig. När Johan fullföljde sina polska planer och giftermålet mellan honom och Katarina Jagellonica kom till stånd, skedde det med Eriks ogillande, och därmed är skildringen framme vid utgångspunkten för den dramatiska krisen mellan bröderna. Det ligger i sakens natur, att denna är synnerligen väl tillrättalagd till hertig Johans förmån. Det yttrar sig bl. a. däri, att dennes inlagor i konflikten äro utförligt refererade medan motpartens bli föremål för en mera summarisk behandling¹. Men även i övrigt lyser tendensen igenom². Tyvärr är ju skildringen ej fullföljd. Med det händelserika förra halvåret 1563 når den plötsligt och oförmedlat sitt slut.

Så har skriften blivit ett fragment. Men lika visst som tiden fram till 1563 kan betraktas som en period för sig i de båda brödernas mellanhavanden, lika visst har skildringen därav trots sitt fragmentariska skick ett drag av enhetlighet, något avslutat över sig. Målmedvetet har stoffet tillrättalagts och utformats. Resultatet har blivit sådant, att det kan inordnas som ett senkommet led i samma brödrakamp, vilkens förhistoria utgjort skildringens föremål.

¹ Denna iakttagelse gäller alldeles särskilt men ej uteslutande detta parti.

² Se t. ex. karakteristiken »perhumaniter et officiose» av ett av Johans brev till Erik, Fragmentum s. 204.

IV.

Författaren till Fragmentum har på ett ställe i sitt verk några principiella uttalanden om historieskrivning. Han talar om historieskrivare, som få fram sanning ur lögnen, om andra, som på grund av underdånigt kryperi eller korrupcion förfuska sanningen, om åter igen andra, som bygga på hörsågner och rykten och ej hämta något ur själva källorna. Han ställer sig själv och sitt verk i medveten motsats till dessa ¹. Detta har, som vi redan sett, ingalunda lett till, att han skapat ett objektivt verk. Men vi möta en rikedom av faktiska uppgifter. Framställningen är vidare i hög grad byggd på dokument, som ingående refereras. Som stomme till verket kunna vi alltså spåra ett primärt källmaterial av ingalunda föraktligt omfång.

När det gäller värdesättningen av detta källmaterial är det en fråga, som blir av avgörande vikt. Äro uppgifterna och referaten korrekta? Claes Annerstedt har givit ett svar på frågan. Resultatet av en av honom företagen granskning blir ett mycket fördelaktigt omdöme om Fragmentums trovärdighet. De brevreferat, som han kunnat kontrollera, ha visat sig korrekta. Slutsatsen blir, att detsamma också bör vara fallet med dem, som vi sakna möjlighet att kontrollera ². I enlighet med denna slutsats bygger Annerstedt i sin framställning på Fragmentum.

Det innebär naturligtvis alltid risker att tillämpa en sådan slutsats som Annerstedts generell. Då därtill kommer, att hans granskning endast har formen av en inledande anmärkning till hans egentliga arbete, kan det ej anses opåkallat att taga upp frågan till omprövning, så mycket mer som den osökt kan förknippas med en annan: om författarens arbetsmetoder, hans sätt att välja och vraka mellan de uppgifter, som böra ha stått honom till buds.

Först då referaten av brev och akter, som ännu alltjämt

¹ Fragmentum s. 207 f.

² Annerstedt, a. a. s. IV.

finnas bevarade. En genomgång av dem ger följande resultat. I mars månad 1560 vände sig Gustav Vasa i ett utförligt brev till hertig Erik, i vilket han ställde sig mycket avvisande till dennes engelska planer¹. Brevet innehåller även ett utdrag ur en drottning Elisabeths tidigare skrivelse. Utdraget återfinnes i Fragmentum:

GVR 1560 s. 466.

... concludamus, cum Deus animum nostrum tanta caelibis huius vitae voluptate inbuat, ut ab ea nos deduci non libenter patiamur, rogamus Serenitatem Vestram, ut pro sua prudentia et paterna auctoritate sic agat cum filio suo illimo principe D. Erico, Suecorum etc. electo rege, ut uxorem sibi eligendi nec consilium diutius sustentet nec tempus longius differet ...

Fragmentum s. 187.

... Deum tanta se caelibis ejus vitae dulcedine imbuisset, ut ab ea deduci non facile patiatur. Se igitur orare, ut pro sua prudentia et paterna auctoritate sic cum filio agat, ut uxorem eligendi nec diu sustentet, nec tempus longius differat.

Det är emellertid betecknande, att Fragmentum ej nöjer sig med detta. Omedelbart efter återges hela brevet från den gamle konungen. Det är praktiskt taget en ordagrann översättning till latin av den svenska texten². Med sin skarpt avvisande hållning passade detta brev utmärkt för den allmänna inställning, som Fragmentum gjort till sin. Fråga är, om Gustav Vasas kritik av projektet någonstades tar sig ett starkare samlat uttryck än just här. Det är då också betecknande, att Fragmentum något längre fram även anför Gustav Vasas berömda och sedan ofta citerade ord om svårigheten att göra sonens »barnslige och qvinslige affect till fyllest udi alle stycker» — »exprobavit illi, ut dictum est, effaeminatam animi mollitiem et puerilem mentis stuporem»³.

Det närmast följande aktstycket utgöres av en skrivelse, som Erik den 22 okt. 1561 riktade till hertig Johan med an-

¹ GVR 1560, s. 463 ff.

² Fragmentum s. 187 f.

³ Gustav Vasa t. Erik ²⁰/₂ 1560, GVR 1560 s. 425 — Fragmentum s. 189.

ledning av dennes polska planer¹. Även här möter en ordagrann översättning, och överensställmelsen sträcker sig t. o. m. så långt, att referatet angiver brevets slut tillfogat i en särskild sedel². Anledningen till att detta brev medtagits är även den utan vidare klar. Erik uttalade däri först och främst en välgångsönskan i anledning av broderns giftermålsplaner. Då han på samma gång gav klart besked om sin bryska hållning mot Polen och ordensstaten, blir det hela ett ypperligt belägg för vad som redan framhållits som något av det väsentligaste i Fragmentums framställning av dessa ting.

När skildringen nått fram till mars 1562, möter ett nytt referat av ett Eriks brev till brodern. En parallellställning visar den fullständiga överensställmelsen:

Erik t. Johan den $\frac{8}{3}$ 1562.
RR 1562, RA.

... Wij giffe E. K:tt här medh broderligenn tilkänne att wij achte medh thz förste haffe våre fulmyndighe Sänningebudh till Dröttningen i Schottland och på våre wägnelathe ahnwärffe hooss hennes K:tt om giftermåll, effther then Engelske saak Icke kann gåå för sigh, sås(om) wij förnimme.

Fragmentum s. 200.

... Per literas nimirum ostendit se quam primum ad Scotiae

Reginam amplissimam decrevisse legationem, ut

ejus sibi conjugium impetretur, siquidem negotium in Anglia successus minus habeat et consequatur speratos.

Fortsättningen är av samma art som den här anförda inledningen, och Erik erbjuder sig däri att avstå detta skotska projekt till brodern för att därigenom få honom att uppge de polska planerna. Fragmentums kommentar är betecknande, då den rubricerar förslaget som en Eriks fintliga manöver för att stjälpå Johans planer³. Den torde helt förklara, varför referatet medtagits.

¹ Tryckt av C. Schirren i Quellen zur Gesch. des Untergangs livländischer Selbständigkeit VIII s. 188 ff.

² Fragmentum s. 196 f.

³ »Sed cum Ericus illam fratris affinitatem sibi tanquam perniciosam et minus tutam putaret, novas coepit meditari technas, quibus eum ab instituto plane retraheret.» Fragmentum s. 199.

Från maj 1562 följer ytterligare en Eriks skrivelse till brodern, avfärdad då denne meddelat, att han »om S. Jörens tid» (=23 april) ämnade ge sig iväg till Polen för att fullfölja sina planer. Erik sökte häri än en gång hålla brodern tillbaka och framhävde för honom det osäkra läget och hur han hade all anledning att se upp med polackerna, som inte vore att lita på. Rättade sig hertigen ej efter förmaningarna, fritog sig konungen från allt ansvar¹. Även denna skrivelse har i stora delar ord för ord överflyttats till latin och införts i Fragmentums framställning enligt vad som framgår av följande utdrag:

Erik t. Johan, RR 1562, RA.

... Szå önske wij aff Gudh .. wille giffe E. K:tt udi thenne handell lycke och framgånggh, ther som thett ellieth kunde ware E. K:tt och menige Swerigis Rijke tillgodhe ...

... att Oss synes thett Icke ware rådeligitt ... thett E. K:tt nu tager sigh enn sådane farlig resse opå helst efter wij Icke wette om E. K:tt haffuer bekommet legde eller någenn annen försäk-ringh ...

Fragmentum s. 201.

... Omnia igitur fausta precatur modo actio illa in eius honorem et emolumentum atque totius reipublicae utilitatem spectet, ...

... Verum inconsultum sibi deri, si ille in tam periculosum iter se committat, facultate fortassis protectionis reversionisque non impetrata ...

Ett parti i slutet av Eriks skrivelse har Fragmentum emellertid utelämnat. Under de förhandlingar med det polska hovet, som gått närmast före, hade det polska sändebudet greve Teczyński spelat en viktig roll. Denne uppehöll sig från jan. 1562 hos hertigen i Åbo, därifrån anknyttande förbindelser jämväl med konung Erik². Planer på en giftermålsförbindelse mellan den polske adelsmannen och prinsessan Cecilia av Sverige låta sig även påvisas³. Den av Fragmentum utelämnade passusen berör just denna sak, och Erik uttalar däri sin förvåning över att greve Teczyński ämnade

¹ RR 1562, RA.

² Arnell: Die Auflösung des livländischen Ordensstaates s. 227 ff., 238 f.

³ *Ibm.* s. 232, 256.

följa hertigen till Polen, då förberedelser träffats för hans bröllop i Sverige. Det var naturligtvis omöjligt för Fragmentums författare att inpassa denna notis i sin framställning, då han tidigare ej med ett enda ord berört grevens verksamhet. Hans namn förekommer första gången, då han nämnes som Johans följeslagare vid avresan från Åbo till Polen i juni 1562¹.

Först när vi nå fram till mars månad 1563, ha vi möjligheter att kontrollera ett fullständigt referat av en Johans inlaga. Det rör sig om ett av de betydelsefullaste aktstyckena av hans hand under hela perioden, hans svar på det ultimatum, som Erik i februari månad riktat till brodern genom särskilda till Finland översända ombud. Det formar sig till ett utförligt bemötande av anklagelserna och därmed till ett försvar av de egna åtgärderna. Redan av denna anledning är det värt allt beaktande men detta också av andra skäl. När forskningen utnyttjat aktstycket ifråga har det skett via Fragmentums referat, eftersom själva dokumentet ansetts förlorat². Då det nu i själva verket finnes bevarat, ger det oss ej blott möjligheter till en utökad kontroll av Fragmentums framställning. Det ger oss också på en viktig punkt en säkrare kunskap om det grundläggande aktmaterialet.

En jämförelse mellan de båda texterna ger vid handen, att Fragmentum här som i de föregående fallen översatt sin förlagas text till latin. En passus om att hertig Christoffer av Mecklenburg givit sig under konung Erik har dock utelämnats. På en verkligt avgörande punkt möter emellertid en fullständig motsättning. Förhållandet åskådliggöres lättast genom en parallellställning:

¹ Fragmentum s. 202.

² Annerstedt godtar Fragmentums referat och bygger sin framställning på detta, och den har godtagits av praktiskt taget alla hans efterföljare. Jfr. Elander: Herr Sten. Studier i Erik XIV:s historia s. 58 om det förlorade dokumentet. Det påträffas emellertid sammanhäftat med originalet till instruktionen för kon. Eriks sändebud i Kungl. arkiv: Hert. Johans av Finland brev och handl. I, RA. Datum där som i Fragmentum den 11 mars 1563.

Svaret den 11 mars.

Fragmentum s. 206.

... Derföre förse wi oss ath hans koninglige Ma:ttz oss icke wthi Naagen Maatte Misunder huad som gud och lyckenn i saa Maatte thil fögeeth haffuer förthi oss hapis atth behalle samme slaath arffligen...

... Confidere igitur se Regem facile concessurum, quicquid sibi Deus et Fortuna donaverint, arces non pro haereditariis se habiturum fore omnino sperare...

Som synes har ett i svaret obefintligt »non» inkommit i Fragmentum. Vad förändringen innebär, ligger i öppen dag. Fragmentum och var och en som bygger på dess framställning ger här en felaktig bild av vad hertig Johan verkligen sagt.

Det kan emellertid här icke vara fråga om en medveten förvanskning av den föreliggande texten. Går man till handskrifterna av Fragmentum, finner man nämligen i stället för tryckets »non» ett »n», en förkortning ej blott för »non» utan även för »enim». Att det är fråga om den sistnämnda läsarten är självklart, och utgivaren av texten har genom att felaktigt upplösa förkortningen åstadkommit den helt förändrade meningen, ett fel, som onekligen fått betydelsefulla verkningar.

Sammanfatta vi nu iakttagelserna, kunna vi först och främst konstatera, att referaten visat sig fullt tillförlitliga. Överensstämmelsen med förlagorna är av den art, att författaren måste ha haft dem omedelbart framför sig vid avfattningen av sitt verk. Och urvalet av återgivna aktstycken kan inte ha varit beroende av vad som händelsevis varit tillgängligt. De ha valts med omsorg.

När vi som i de nu granskade fallen ha förlagorna kvar, kan det ju aldrig bli tal om att använda Fragmentum som källskrift. Annorlunda blir det, när den refererar dokument, som ej längre äro bevarade. Utan möjligheter till kontroll äro vi dock ej. Från förra delen av år 1562 ha vi ej mindre än tre brev från Johan till brodern-konungen, vilka alla återges genom direkta referat¹. De äro inlägg i den politiska dragkampen mellan bröderna och avhandla situationen i Livland

¹ Fragmentum s. 197, 199, 200.

ävensom Johans förberedelser till sin polska resa. Breven ha exakta datumangivelser — den 14 jan. resp. 12 febr. och 13 april — och redan detta talar för att aktstyckena liksom i de förut granskade fallen varit tillgängliga vid avfattningen av Fragmentum. Taga vi del av innehållet, visar det sig också passa helt in i situationen, sådan vi kunna rekonstruera den med hjälp av Eriks bevarade svarsbrev jämte övriga akter, som belysa utvecklingen inom ordensstaten. Åtskilliga fakta kunna direkt beläggas med tillhjälp av dessa. I notisform ha vi dessutom underrättelser om brev från Johan till Erik just samma data den 12 febr. och 13 april, som Fragmentum anger. Allt talar till referatens förmån. Till samma resultat kommer man vid en granskning av ytterligare ett par hertigens brev till brodern, denna gång från den 10 dec. 1562 resp. 6 jan. 1563, av vilka det sistnämnda ger en utförlig, naturligtvis färglagd skildring av den nyligen avslutade förbindelsen med det polska hovet¹. Även här ger oss Eriks svarsskrivelser den 5 jan. resp. 23 febr.² och då särskilt den senare möjligheter till kontroll, vilken för övrigt underlättas därav, att en del av argumenten återkomma i hertigens redan omnämnda utförliga försvarsskrift av den 11 mars³. Betecknande nog omnämnes intet av dessa konung Eriks brev i Fragmentum. Härvid måste dock möjligen ett undantag göras för det senare, ty när författaren går över till att skildra den Eriks beskickning, som framlade hans ultimativa krav vilka bemöttes i hertigens försvarsskrift, kan redogörelsen här för utgöra en sammanarbetning av instruktionen för sändebuden, Eriks brev av den 23 febr. och referatet av instruktionen i hertigens svar⁴. På grund av vissa verbala likheter och överensstämmelser i uppställningen kan det dock mycket väl förhålla sig så, att endast referatet utnyttjats av författaren.

¹ Fragmentum s. 204 f.

² Båda i RR 1563, RA.

³ Se ovan s. 39 f.

⁴ Fragmentum s. 205. Instruktionen i original i Kungl. arkiv: Hert. Johans av Finland brev och handl. I, RA.

Vi återvända nu till de båda i förbigående omnämnda notiserna om hertig Johans brev av den 12 febr. och den 13 april. De äro ur källsynpunkt värda all uppmärksamhet. De återfinnas jämte en rad andra — tillsammans något över 50 — i slutet av den volym av riksregistraturet, som upptager akterna för perioden okt.—dec. 1561. De överblivna blanka sidorna i volymen ha disponerats för en samling notiser berörande tiden juli 1559—maj 1562. De ha införts av en annan hand än den, som fört pennan tidigare i samma volym. Utrymmet har disponerats med ett uppslag för varje månad. Månad och år äro angivna överst på varje vänstersida, men det beräknade utrymmet har ej helt tagits i anspråk. Oftast är det fråga om tillsammans knappt en halv sidas text, och antalet notiser fördelar sig ytterst ojämnt på de olika månaderna. Maximum betecknas av augusti månad 1559 med åtta notiser, men i ett stort antal fall ha vi ej någon alls. Uppslaget är blankt bortsett från års- och månadsbeteckning¹. Möta flera notiser för en och samma månad, äro de ej alltid förda kronologiskt. Så komma notiserna för maj månad 1560 i följande ordning: 1 — 24 — 18 — 6 — 3 — 2. I regel äro de förda på latin. Flera av dem äro dock avfattade på svenska².

Vi ha redan kunnat spåra ett låt vara tämligen obetydligt samband mellan denna samling av notiser och Fragmentums framställning. Sambandet sträcker sig emellertid vida längre. En parallellställning ger följande resultat.

Notis juli 1559.

... Skrev k. Erik till Erik Madzon och Herman att hert. Johan var besked till England. Han skulle fördenskull ha alting i förråd. Sammeledes k. G. och beder dem haf: e tilstådes 20 Styremhänn.

Fragmentum s. 184.

... Conscribuntur igitur copiae navales, et viginti ex peritissimis navium gubernatoribus.

¹ Av de sammanlagt 41 månaderna saknas notiser från ej mindre än 17.

² Fem av notiserna sakna datum, och i ett fall — notis för den 28 febr. 1562 — brytes den kronologiska ramen på så sätt, att anteckning gjorts även om svaret på det anförda brevet. Under svarsdatum — 13 april — återkommer uppgift om innehållet i svarsbrevet.

Väl att märka möter den samstämmiga sifferuppgiften 20 endast i denna notis, något som särskilt talar för att den varit Fragmentums förlaga.

Nästa överensstämmelse möter redan i augusti månad 1559, då Johan begivit sig till Elfsborg för att därifrån fortsätta till England.

Notis aug. 1559.

... 5 n. die Augusti scripsit D. Henrico Claues et Joachimo Bulgrino qb. commendat res suas in finlandia administrandas.

Fragmentum s. 185.

... Quinto autem die eius mensis (aug.) scripsit Johannes Domino Henrico Nicolao de Chanchis consiliario suo et Joachimo Bulgrino, eorumque fidei res omnes in Finlandia Ducatu administrandas et Gubernandas commendat.

I slutet av sept. 1559 möter en ny överensstämmelse:

Notis den 30 sept. 1559.

... Scribit (namn ej utsatt, men det måste vara fråga om hertig Johan) ad Dionysium se sequenti die oram Elfzburg soluturum esse.

Fragmentum s. 186.

... Rebus autem — — — expeditis scribit Johannes sub exitum VII:bris¹ iterum ad eundem Dionysium — — — se igitur sequenti die, qui Calend. Octobr. erat, Dei auspicio iter illud ingressurum.

Den större fylligheten hos Fragmentum kan här ej skymma bort sambandet. Vad beträffar det här berörda tidigare brevet till Dionysius Beurres, ha vi även detta omnämnt bland notiserna.

På samma sätt kunna vi nästan punkt för punkt fastslå sambandet mellan Fragmentum och notiserna.

Notis den 5 nov. 1559.

Erik ber brodern ut cum bonam spem potiundi conjugii faciat, vidare att ta reda på quantum

Fragmentum s. 186.

... Sed rursum Ericus Johannem Principem literis quinto Novembris die datis humaniter rogat, ut cum bonam potiundi conjugii spem per literas sibi faciat, cognoscat etiam atque exquirat, quantos sibi olim ex Anglis reditus sperabit — — — Proinde si sentiat Anglos coronationem ejus flagitare, fidem eis faciat sequenti anno affuturum.

pensionis sit ex Anglia sperandum. Promittitque coronationem suam Anglis sequenti anno futuram.

¹ Trycket har här urbis (!) i stället för VII:bris.

Notis dec. 1559.

... Hoc tempore videtur Dns Steno in Sueciam rediisse. Scribit n. Johannes ad eum ut renunciat patri et fratri se bis interea Reginam convenisse sed nihil certi accepisse responsi. Hiemandum igitur esse in Anglia.

Notis mars 1560.

Ult(ima) martij: Johannes ex Lund. scribit Gostavo Olai se brevi affuturum fore. Indicatque Reginam mississe in ejus praesidium aliquot navigia.

Notis den 22 febr. 1561.

Scribit Joh. Laurentii Torstani Regis clientem novum juramentum a suis commissariis in Finlandia exegisse iubet igitur sui commissarii in Abo diligenter et tecte...

Fragmentum s. 186.

... Interea Steno (Sten Eriksson Leijonhufvud) se in Sueciam receperat, ad quem postea sub exitum Novembr. scribit Johannes ex Anglia, significans se post ejus in patriam recessum bis Reginam de negotio fratris convenisse, sed nihil ab ea accepisse quod pro certo et definito renunciatur. Hiemandum igitur sibi illic...

Fragmentum s. 190.

... Ultima igitur die Martii supra sesquimillesimi sexagesimo Lundino scribit Gostavo Olai, Gothiae Occidentalis Gubernatori, indicans se brevi affuturum, et cum Regina naves aliquot, ... sibi in maiorem transitus securitatem adjunxerit, videat ut ...

Fragmentum s. 195.

... Mense igitur Februario subornat quendam Laurentium Torstani, qui in Finlandia omnes quos Principi Fratri devinctiores esse deprehenderit, qualicunque ratione ad praestandum novum juramentum pelliceret.

Av de här anförda exemplen torde framgå, att det existerar ett mycket intimt samband mellan Fragmentums framställning och de berörda notiserna. Drygt 30 av dem kunna på sätt som ovan visats direkt ha tagits upp i Fragmentum. Av de återstående knappt 20 äro en del av den karaktär, att de mycket väl kunna ha inarbetats där utan att detta bestämt kan beläggas med verbala överensstämmelser. Åter andra ha av författaren ratats. Dit kan t. ex. räknas en förhållandevis utförlig anteckning från febr. 1561 rörande den engelska giftermålsfrågan, som vid den tidpunkten skjutits undan i framställningen. Knappast någon av notiserna saknar å andra sidan samband med de sidor av händelseförloppet, som behandlas i Fragmentum:

Sambandet kan naturligtvis inte bero på en tillfällighet. Först och främst blir det ytterligare ett bevis för att Fragmentums författare haft tillgång till det kungliga kansliet för sitt arbete. Det ger intressanta antydningar om hans arbets-sätt och om hur systematiskt han gått till väga. Notiserna äro närmast att betrakta som excerpter, och den möjligheten kan inte avvisas, att excerptsamlingen helt enkelt kommit till för Fragmentums behov, i varje fall varit ämnad som materialsamling just för den publicistiska propagandan mot Erik. Det faller utom ramen för denna uppsats att beröra de intressanta på senare tid uppmärksammade arkivaliska och källkritiska problem, som hänga samman med hela serien riksregistratur¹. Men det är uppenbart, att de här påpekade överensstämmelserna mellan Fragmentum och registraturnotiserna 1561 äro värda att observeras ur denna synpunkt och kunna bidra till att belysa frågan.

Det material, som hittills berörts, utgör en viktig beståndsdel i Fragmentums framställning. Men skriften innehåller betydligt mer. Gång efter annan stöta vi på ytterligare faktiska uppgifter, som låta sig beläggas i samtida brev och akter utan att några verbala överensstämmelser kunna påvisas. Så känner Fragmentum till och tar upp bestämmelser rörande hertig Eriks småländska hertigdöme, vilka vi återfinna i Eriks förpliktelsebrev den 6 dec. 1557². Den har kunskap om ett Eriks brev till Gustav Vasa den 5 jan. 1560, bevarat i notisform i ett »protokoll över hans svenska koncepter»³.

På liknande sätt kunna stora partier av Fragmentum dissekeras upp och källmaterialet blottläggas. Vi ha hittills berört sådant som utgöres av brev, men det visar sig, att även annat kommit till användning. Det är sålunda med

¹ Dessa problem torde först ha ställts av E. Nygren i företalet till *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer II (1523—1560)* Sthlm. 1932. Jfr. L. Sjödin i förordet till *Svenska riksdagsakter IV s. VII f.* ävensom dennes båda uppsatser om kanslistilar i *Meddel. från Sv. Riksarkivet* för år 1933 s. 62 ff. resp. 1939 s. 98 ff.

² GVR 1557 s. 228 ff.—Fragmentum s. 181.

³ GVR 1560 s. 752 — Fragmentum s. 189.

hänsyn till skriftens natur knappast förvånande, att vi kunna konstatera ett direkt samband med anklagelseskraften från 1569. Det sker, då Fragmentum i början av sin framställning skildrar, hur förhållandet mellan Gustav Vasa och Erik blev allt sämre, så att den förre övervägde att beröva sonen arvsrätten till kronan. Skälen härtill anföres. Men genom Johans ingripande förmåddes Gustav Vasa att avstå från sin plan¹. Det behöver knappast understrykas, hur väl detta passar in i Fragmentums syn på förhållandet mellan bröderna. Sambandet med anklagelseskraften kommer tydligast och bäst fram genom följande parallella citat:

Anklagelseskraften 1569. SRA II
s. 319.

... Och hafver sådant allt gått then gode gamle herre saligh och högloflig ihugkommelse så hårt til hiertat, at h. k. M:t hade achtet at skilje honom vidh then succession i regementet, som han tilföre var ärnedt til, hvar thet icke hade varit, at k. M:t vår aller nådighe herre och nu regerende konung hade lagdt sigh ther emellen, så at h. k. M:t med knäfal och ödmiuk förbön förskaffede thet så vidt hos sin salighe käre her fader, at konung Erich icke allenest bekom sin her faders venskap igen, uthan fick behålle then förre dignitet, som hans fader ... hade ärnedt honom til.

Fragmentum s. 182 f.

... Hisce et similibus de causis voluit Gustavus tam luculenta eum haereditate excludere, eamque filio Johanni (in quo omnem spem defixam habuit) conferre.

Cognoscens autem Johannes Dux mentem et decretum patris, magna sane lacrymarum et supplicationum vi eum est adgressus, inque genua provolutus, vix tandem post copiosam precum fletusque jacturam obtinuit, ut Ericus in gratiam reciperetur, et decretam regni haereditatem retineret ...

För att ytterligare belysa källproblemet skola vi till granskning ta upp två särskilda partier ur framställningen.

Det första gäller redogörelsen för Gustav Vasas sista riksdag och konungens avsked till ständerna. Fragmentum berättar om hur kallelse den 10 maj utgick till riksmöte i Stockholm den 16 juni. Ständerna samlades utsatt dag. De förhand-

¹ Fragmentum s. 182 f.

lade om Eriks engelska resa och beviljade medel till denna. Så kommer en skildring av konungens berömda avskedstal¹. Se vi på källorna till framställningen, finna vi först och främst överensstämmelser av verbal natur med själva riksdagskallelsen². Det betyder då mindre, att denna av Fragmentum daterats den 10 i stället för den 18 maj, vilket bör vara det riktiga. Det kan vara ett rent skrivfel. Men det kan också vara fråga om att till olika riksdagsgrupper utgått kallelser, vilka ej kommit att få samma datumbe-teckning³.

När det gäller själva riksdagsförhandlingarna, möta i den korta skildringen därav inga bestämda hållpunkter för att avgöra källäget. Sakligt sett ha vi endast att konstatera korrektheten i de lämnade uppgifterna.

Det största intresset knyter sig emellertid till riksdagens mest uppmärksammade scen: den gamle konungens avskedstal till ständerna. Emil Hildebrand företog 1899 en historio-grafisk granskning av talet i fråga, där han med utgångspunkt från Peder Svarts likpredikan, Sven Elofssons Paralipomena och en berättelse om Gustav Vasas sista stunder och död följde talet fram till senare tiders historiska arbeten⁴. Det är enligt honom de tre första, som levererat grundstommen till vår kännedom om talet, frånsett vad som kan utläsas ur själva testamentsurkunden. Den förste författare, hos vilken Hildebrand återfann ett referat av talet, var Loccenius. Där påträffade han även den bekanta passus, som de tre först-nämnda skildringarna ej ha med och vari konungen förut-spådde, att hans undersåtar en gång skulle komma att glömma hans hårdhet och gärna vilja riva honom upp ur mullen igen, om de det kunde. Som källa härför spårade

¹ Fragmentum s. 191 f.

² GVR 1560 s. 516, SRA I s. 665.

³ Det skulle kunna anmärkas, att bland de ovan anförda notiserna i RR-vol. 1561 också möter uppgift om riksdagskallelsen, där med datum den 18 maj.

⁴ E. Hildebrand: Gustav Vasas sista tal till ständerna, HT 1899 s. 220 ff.

han Sylvester Johannis Phrygii företal till 1620 års tryck av Peder Svarts »ärepredikan»¹.

Rycker man i denna av Hildebrand konstruerade kedja av skildringar in ytterligare ett led — Fragmentum — blir sakläget ett helt annat. Det visar sig nämligen, att Loccenius och Fragmentum överensstämmer med varandra. Deras framställning återges här i sin helhet.

Fragmentum s. 191 f.²

Loccenius, uppl. 2 s. 367 f.

Cum haec omnium consensu confirmata essent tunc denique in concionem Rex se jussit deduci. Cumque multa praefatus esset de regni sui primordiis, de periculis et sollicitudinibus, quibus XL prope annis jactatus fuerit, coepit deinde de praesenti rerum statu verbafacere, quemadmodum nunc Ecclesiam reformatam habeant, errorum tenebris, auxilio Dei, propulsis et exterminatis. Item quam bene et feliciter jam respublica sit affecta, cum et pacis praesidio undiquaque sit communita, et rebus omnibus abundet; commemoravit etiam multa de sua infirmitate, quam ex tot tantarumque rerum mole sit consequutus, atque sibi non longam adeo hujus vitae usuram concedi posse, neque eam adeo optare, cum jam omnes res ad discordiam, contentiones et simultates paulatim spectare inclinarique sentiat. Quamquam, ait, non deesse sciam, qui me ut nimis austerum, rigidum et habendi cupidum damnent, atque traducant, ideoque me in momento mori et humari velint atque exoptent: Tamen adeo vicinum esse. Nec longe distare tempus praesagio, quo si illi ipsi Regem Gostavum redi-

Ubi non pauca praefatus de imperii sui primordiis, curis et discriminibus, quibus XL prope annis varie jactatus fuerit, postmodo de presenti regni statu verba fecit, quemadmodum ecclesia ab errorum tenebris Dei ope repurgata sit et quam bene se habeat respublica pacis prae-

sidiis et rerum necessarium copia undiquaque instructa et munita. Inseruit etiam nonnulla de corporis sui imbecillitate, quam ex tot tantisque rerum mole contraxerit, ostenditque sibi vitae finem impendere, quem non invitus excepturus sit, rebus ad motum discordiam et simultates incli-

nantibus. Etiam si, inquit, non deesse sciam qui me ut nimis severum habendique avidum sermonibus suis differant eoque me repente obire velint . . . et quidem propinquum esse ultimum vitae huius meae diem praevideo, a quo si illi ipsi regem Gustavum redimere possent, ex

¹ De av Hildebrand anförda senare skildringarna av Celsius, Dalin m. fl. kunna vi här bortse ifrån.

² Tryckets text här reviderad efter handskrifterna.

mere possent, ex imis eum terrae cavernis vel dentibus, quibus eam roserunt, allacriter evellerent. Nam cum omnia mea consilia pro hac humana imbecillitate, in gloriam Dei, Ecclesiae ejus aedificationem, et patriae honestatem amplificandam semper libens direxerim, non possum non niti, ait, bona conscientia. Si quibus igitur in hoc regno meo officio aut nimius, aut molestus, aut ad exigendum, quae Reipubl. deberi censui, acer nimis visus sim, per Dei misericordiam oro, ut et mihi parcant, et sibi ipsi pariter recte sapiant.

Imminet mihi mors forte hodie vel cras obeunda, nihil mecum auferam, omnia vobis, quaecunque mea cura, diligentia atque sudore acquisivi, relinquam: utimini, fruimini, tam in gloriam Dei, quam in vestri vestrorumque defensionem, emolumentum et pacem perennem. Proinde, si qui sunt, aut futuri sunt, qui quantum ego de hoc inclyto regno, patria mea, meritus sum, intelligunt, aut intellecturi sunt, vos obtestor, ut non minus nomini meo, quam factis faveant, siquidem haec duo simul post mea fata perpetuum durabunt. Postea omnibus promiscue gratias agit, pro debita fide et obedientia, quam quisque pro virili ipsi praestiterit, quod ipsi si vita suppeteret omni gratia se compensaturum. Postea exhortatus est omnes ad fidelitatem et obedientiam filio Erico haeredi et successori suo praestandam, nec minus ipsum colant, audiant, juvent et honorent, quam ipsum ab eis cultum, honoratum et adjutum meminerint. Sic equidem fore, ut legum reverentia servetur et concordiae vinculum non disrumpatur.

imis eum terrae visceribus vel ipsis dentibus suis, quibus eum roserant, alacriter aliquando retraherevellent. Quum enim omnia mea consilia, quantum in humanis viribus est, ad Dei gloriam, ecclesiae eius aedificationem et patriae commoda amplificanda ac tuenda semper intenderim, non possum non bona conscientia niti. Si quibus vero in hac regia mea functione aut vehementior aut gravis aut ad exigendum quae regno deberi judicavi nimis rigidus visus fuerim, per Dei misericordiam rogo, ut mihi parcant, sibi ipsi autem melius sapiant.

Imminet mihi suprema dies forte cras vel hodie, nihil mecum ablaturus sum, omnia vobis mea industria et sudore parta relicurus.

Utimini, fruimini tam in Dei honorem, quam vestri vestrorumque tutelam, emolumentum et pacem perennem.

Si qui contra nunc sunt aut in posterum futuri sunt, qui quantum ego de hoc regno et patria mea meritus sim intelligunt aut intellecturi sunt, eos obtestor ut non minus famae meae quam factis faveant, quae duo post fata mea superfutura sunt. Tandem omnibus gratias habet pro praestita ipsi fide et obedientia, quam regia gracia, se prosecuturum promittit.

Ad pacem, fidelitatem et obedientiam Erico filio et successori eius praestandam ordines regni hortatur.

Ita fore, ut legum reverentia servetur et concordiae vinculum non dissolvatur.

tur. Postquam autem multitudinem plurimis et gravissimis verbis ad concordiam et pietatem incitasset, commendat universos et singulos Deo T. O. M. seque eos nunquam magis talibus comitiis molestaturum, non absque lacrymis profitetur, deinde valedicit et recedit. Dici non potest quantus ejus a Cathedra recessum planctus, fletus et singultus sit subsequutus, et si tunc beatus ille Rex animam exhalasset, nunquam sane magis deploratus ad sepulcrum pervenisset.

Ultimo universis et singulis Deo commendatis se eos non amplius huiusmodi conventibus oneraturum non sine lacrimis profitetur.

Den här anförda jämförelsen rubbar helt Hildebrands cirklar. Loccenius och Phrygius måste skjutas åt sidan för Fragmentum, som är den äldre framställningen. Men härtill kommer ännu en sak. Loccenius har i första upplagan av sitt verk intet referat av talet. Den utkom 1654. Först när han varit i färd med att arbeta om sin skildring, har han tydligen fått sin uppmärksamhet riktad på det, och i de båda senare upplagorna av 1662 och 1676 har han ryckt in det i sin text ¹.

Hildebrand karakteriserar Loccenii referat som »fritt och en smula oredigt». Därmed må vara hur som helst. Intresset knyter sig ur vår synpunkt främst till källaget. Har Loccenius använt Fragmentum, eller ha de båda utnyttjat samma källa? Att Loccenius känt till Fragmentum, har redan i förbigående påpekats ². Jämföra vi de båda skildringarna utöver den här konstaterade beröringspunkten, kunna vi knappast spåra några påverkningar i framställningen av perioden efter Gustav Vasas död. Gå vi tillbaka till den närmast föregående tiden, kan en jämförelse mellan

¹ *Rerum svecicarum historia* (1654) s. 340 ff.; *Historiae rerum svecicarum* (1662) s. 367 f.; *Historiae svecanæ* (1676) s. 343 f. Att framställningen i upplaga 1 slutar med år 1560 men i de båda senare förts fram till 1660 kan anmärkas, ehuru det sakligt ingenting har att betyda. Hildebrand har använt upplaga 3 och ej observerat olikheten med upplaga 1.

² Se ovan s. 29.

Loccenii första och andra upplagor ge en hållpunkt. Det visar sig då, att den senare på ett par ställen utökats, och att detta gäller just de engelska underhandlingarna¹. Det är rimligt att här bakom spåra inflytande från Fragmentum, även om Gustav Vasas avskedstal till ständerna synes vara den enda punkt, där ett sådant ovedersägligt och rent verbalt låter sig fastställas². Och när det gäller detta tal, kan det knappast förhålla sig på annat sätt än att Fragmentum varit Loccenii källa och att den förra här liksom i tidigare observerade fall haft att tillgå dokument, anteckningar av ett eller annat slag om detta Gustav Vasas sista framträdande.

Jämföra vi å andra sidan vad Fragmentum har att säga med de av Hildebrand anförda äldre skildringarna ävensom själva testamentsurkunden, visar det sig, att vi givetvis kunna konstatera saklig överensstämmelse. De verbala likheterna äro emellertid ej någonstades påfallande. Fragmentum har detaljer, som ej återfinnas hos de övriga. Dessa ha i sin tur notiser utöver Fragmentum. Skildringarna kunna tydligtvis ej återföras till en och samma källa utan bygga på likartat material. Vad Fragmentum har att meddela är värt att i mycket hög grad beaktas.

Det andra parti, som här skall uppmärksammas, är skildringen av Johans resa till Polen, giftermålet, överenskommelsen med Sigismund-August samt hertigparets hemresa till Finland. Fragmentum redogör för detta på ett till synes ytterst korrekt sätt³. Vi ha exakta datumangivelser, som vid

¹ Uppl. 1 sidd. 335—343; uppl. 2 sidd. 361—371. Särskilt kan anföras följande passus, som tillagts i upplaga 2 om Eriks motiv, när han övertalade Johan att resa som hans sändebud till England: »— — — ut, si minus ex sententia succederet, eum, quem alioque oderet criminandi majorem inde ausam et ex occasione e medio tollendi arriperet», uppl. 2 s. 363. Överensstämmelsen med Fragmentums syn ligger här i öppen dag. Jfr. ovan s. 32.

² Naturligtvis är det ej meningen att med dessa påpekanden avgöra problemet om sambandet mellan Fragmentum och Loccenius. Det kan för övrigt lämnas å sido som sekundärt, då det ju ingalunda är fråga om en historiografisk undersökning av Loccenius, en av de många forskningsuppgifter av detta slag, som vänta på sin lösning.

³ Fragmentum s. 202 ff.

kontroll visa sig tillförlitliga ¹. Det är emellertid givet, att vi här mindre än någonsin ha att vänta en objektiv skildring. Granska vi den ur källsynpunkt, visar det sig också, att vi i sak ha en fullständig överensstämmelse med vad Johan senare hade att anföra inför sin broder ². Direkta verbala likheter låta sig knappast påvisas, men detta utesluter ju inte, att skildringen byggts på dessa dokument. Vad som anföres om hertigens överenskommelse med Eriks representanter rörande de livländska slotten kan kontrolleras och verifieras på annat håll ³.

Det skulle föra för långt att på sätt som nu skett genomgå hela Fragmentums framställning och i den mån det är möjligt i detalj redovisa för dess källor. Det är en uppgift, som bäst löses i samband med en ny utgåva av texten. Vad som anförts torde dock vara fullt tillräckligt för att ge en klar bild av källäget. De fakta, som skriften har att meddela, visa sig genomgående korrekta. Tendensen ligger i urvalet av uppgifter och refererade aktstycken, i sammanställningen av dessa och i de omdömen, som fällas utifrån dem.

Det är givet, att man ej kan använda skriften som källa utan kontroll och kritik av vad som meddelas. Under sådana förutsättningar kan den emellertid lämna primära uppgifter av intresse. Den här företagna genomgången har givit exempel på detta, och ytterligare sådana skulle kunna anföras.

V.

Den fråga, som återstår att ta upp till behandling, gäller författarskapet och avfattningstiden. Vad det förstnämnda

¹ Se härför framställningen i Arnell a. a. s. 257 ff.

² Se särskilt den här tidigare s. 39 f. anförda framställningen av den 11 mars 1563. Jfr. också de av Fryxell i Handl. rör. Sveriges historia III s. 16 ff., 33 ff. tryckta berättelserna. Ej heller här är det fråga om verbala likheter, men väl om vissa överensstämmelser i sak.

³ Erik t. Clas Christersson Horn den ³⁰/₁₀, t. Svante Sture den ²⁰/₁₁ 1562, RR 1562, RA. Svante Sture, Clas Christersson och de Mornay t. hert. Johan den ³⁰/₁₁ 1562, Kungl. arkiv: Hert. Johans av Finland brev och handl. I, RA. Erik t. Svante Sture den ⁵/₁ 1563, RR 1563, RA.

angår har enhälligt som författare utpekats Elaus Terserus. Vad ha vi för upplysningar att tillgå om denne?

Elaus Engelberti Terserus är väl känd från sin senare verksamhet som inflytelserik prost och kyrkoherde i Leksand, mest kanske uppmärksammas som agerande i det s. k. Näftåget 1598. Om hans insatser och kapacitet på andra områden vittna Karl IX:s uppdrag till honom att översätta Johannes Magni historia till svenska och Gustav Adolfs åtgärd att insätta honom som medlem i sin bibelkommission¹. Från hans tidigare verksamhet äro uppgifterna väsentligt sparsammare. Gunnar Ekström har samlat dem i sin nyligen utgivna del av Västerås stifts herdaminne: universitetsstudier i Rostock med kungligt understöd från 1582, skolmästare i Hedemora 1586, sekreterare i kansliet 1589, skolmästare (och rektor) i Västerås från februari 1594². Till dessa notiser skulle kunna läggas ännu två. Det gäller först ett brev från Terseri fader Engelbertus Olai, även han kyrkoherde i Leksand³. Det är från 1590, ställt till Johan III, och det bär vittnesbörd om förbindelser mellan konungen och dalaprästen ända från 1568. Den senare hade då, enligt vad han meddelar i brevet, bistått de upproriska och fått löfte om att bli ihågkommen. Det var detta löfte, han ville få infriat⁴. Naturligtvis får man ej draga några vittgående slutsatser av denna supplik. Men den kan kanske ge en vink om en av de vägar, som förde sonen i kontakt med de makthavande och kom honom att åtnjuta kungligt understöd⁵. Det gör det så mycket mer, om det kopplas samman med ännu ett brev. Detta är från Leksand, ställt till hertig Johan av Östergötland, odaterat och utan

¹ För dessa uppgifter kan det räcka att hänvisa till Nord. Fam. bok och Svensk Uppslagsbok.

² Gunnar Ekström: Västerås stifts herdaminne I: 1 s. 574 ff.

³ Johan III:s tid. Skrivelser till konungen. I Grupper (präster) RA. Ännu ett brev från Engelbertus Olai till Johan, detta daterat 1568 och gällande ett hemman i Leksands socken, finnes i samma bunt.

⁴ Han begärde att för sina återstående dagar bli förskonad från gårdar och borgläger och att konungen måtte ta hans hustru och barn i sitt hägn.

⁵ Härvid förbises inte den verksamme hjälpare, som Terserus hade i sin frände, biskopen i Västerås, Bellinus. Se härom Ekström a. a.

uppgift om brevskrivaren, men att denne är Elaus Terserus, kan det ej råda något tvivel om¹. Det finnes i avskrift bevarat i en av handskrifterna av Fragmentum². Brevet uppehåller sig vid de välgärningar, som Johan III bevisat brevskrivaren ända från hans fjortonde år³. Han går vidare in på sina universitetsstudier i Rostock med Chytraeus som lärare och omnämner i fortsättningen bl. a., hur han i Tyskland kommit i kontakt med hertigens morbror Axel Bielke, en förbindelse, som vi nog kunna antaga ha varit av värde för den unge studentens kommande karriär. Så beröres hans verksamhet i konungens tjänst.

Vi möta i dessa spridda notiser en man med anknytning till det kungliga kansliet och kretsen kring Johan III. Elaus Terserus hade förvärvat en utbildning, som gav honom förutsättningar för ett historiskt författarskap, och att han kunde betrakta konungen som sin specielle välgörare, gjorde honom än lämpligare som redskap för dennes litterära planer. Det är fakta, som utmärkt låta sig förenas med de iakttagelser, som vi kunna göra angående författaren på grundval av en analys av hans verk. Analysen har otvetydigt pekat på ett samband med kansliet. Den intima kännedom om det dokumentariska materialet, som skriften uppvisar, kunde omöjligt förvärfvas på annat håll. Skriftens tendens är vidare av den art, att den lika otvetydigt visar hän på kretsen kring Johan III med konungen själv som den i sista hand inspirerande. Det torde ej finnas några som helst skäl att betvivla riktigheten i uppgiften om Terserus som Fragmentums författare.

Den avfattningstid, som vi i så fall få förutsätta för arbetet — någon gång mellan åren 1589—1592 — låter sig också väl inordnas i sammanhanget⁴.

¹ Dateringsfrågan är oväsentlig i det sammanhang, som det här gäller.

² Sign. D 571, KB. Det anges där vara en kopia av en kopia av originalet.

³ Då Terserus var född 1554, komma vi här till 1568, då ju fadern enligt sin utsago hjälpt dåvarande hertig Johan vid upproret.

⁴ Med hänsyn till skriftens tendens måste Johans dödsår 1592 sättas som terminus ante quem, oavsett att Terserus tjänstgjorde i kansliet till

Det har ovan redan anförts, att Johan III ej ansåg sin litterära kampanj mot den avsatte brodern avslutad med den stora s. k. anklagelseskriften av år 1569¹. Den utkom i omarbetad form 1575, och Johan sörjde då för att den vann spridning och beaktande². De kommande åren gävo konungen fullt upp att tänka på. Fragmentum visar, att Johan trots detta inte släppte sina litterära planer, och man skulle nog kunna påstå, att det inrikespolitiska läget, tvistigheterna med hertig Karl och högadeln, medverkade härtill. Kontroverserna inneburo i mångt och mycket en kamp om makten, och Johan, som ju ärvt åtskilligt av Vasarnas misstänksamhet, kände sig mer än en gång hotad av stämplingar och skumraskmanövrer³. Vad var naturligare, än att han då sökte hålla den uppfattning om den avsatte brodern och dennes onda och fördärvliga regemente levande, som han själv varit den förste att utforma? Det var ju den, som legaliserade hans eget maktillträde och hans ställning som landets regent. Ur denna miljö spirade Fragmentum upp.

1594. Möjligen skulle man kunna förmoda, att konungens död varit orsak till att framställningen blivit ofullbordad. Då han var borta, fanns det ej längre någon pådrivande kraft i arbetet. Mer än en hypotes kan detta aldrig bli.

¹ Se ovan s. 28.

² Klemming a. a. s. 58. Per Brahe m. fl. skulle sörja för publicering av skriften vid distingsmarknaden i Uppsala (anfört av Klemming). Vidare kan nämnas, att Nils Gyllenstierna några månader senare (den 30 april) fick order att publicera den i Småland, och den 3 maj utgick ett mandat rörande trycket till samtliga biskopar i riket, RR 1575, RA.

³ Som exempel skulle kunna anföras tvenne Johans skrivelser från 1586 (RR 1586, RA). I den första (till systemen Elisabeth, furstinna av Mecklenburg, den 21 nov.) klagade han över hertig Karl och sade sig ha märkt, att denne hyste planer på att avsätta honom, liksom Johan själv gjort med Erik. Trots att Johan endast gjort Karl gott, lät denne utsprida rykten, att brodern ville tränga honom från furstendömet och handla emot faders testamenten och sitt eget stadfästelsebrev. Det andra brevet, daterat den 1 nov., är ett mandat till invånarna i Sollentuna, Vallentuna och Seminghundra härader. De varnades för falskt tal, som utsprits, bl. a. med försmädliga skrifter, »där som dock intet namn är i satt, och vi icke kunna veta, vem det gjort haver». Konungen borde som förut visas hörsamhet och lydnad.

För sina syftemål utnyttjade Johan ej blott kansliets akt-material utan även kansliets personal.

Även i sitt ofullbordade skick blir Fragmentum på detta sätt en typisk produkt av sin tid och dess propagandametoder, ett dokument ej blott till en kort tidsepoks historia utan även och än mer till belysande av dess upphovsmans intentioner och hans strävanden att förklara och rättfärdiga sitt politiska handlande.

Sture Arnell.
